

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.67>

ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Ковальов Д.І.,
*аспірант кафедри права та правоохоронної діяльності
Центральноукраїнського державного університету
ім. В. Винниченка*

Ковальов Д.І. Правовий статус військовослужбовців та членів їх сімей: загальнотеоретичний аналіз.

У статті здійснено загальнотеоретичний аналіз правового статусу військовослужбовців та членів їхніх сімей у контексті сучасних викликів, зумовлених збройною агресією проти України, трансформацією системи національної безпеки та необхідністю забезпечення належного соціально-правового захисту зазначеної категорії осіб. Підкреслюється, що правовий статус військовослужбовця має комплексний характер і включає в себе як загальні права громадянина України, так і спеціальні права, обов'язки, обмеження та гарантії, що виникають у зв'язку з проходженням військової служби. Автор доводить, що цей статус є динамічним і залежить від виду служби, її умов (мирний або воєнний час), змін у законодавстві та практиці його реалізації.

У межах дослідження уточнено структуру правового статусу військовослужбовця, яка включає загальний (конституційний), спеціальний (професійний) та індивідуальний рівні. Особлива увага приділяється аналізу обмежень, які супроводжують військову службу, зокрема забороні участі у страйках, політичних партіях, здійсненні підприємницької діяльності. Розкрито юридичні гарантії прав військовослужбовців, серед яких – право на судовий захист, правову допомогу, соціальне та пенсійне забезпечення. Окремо наголошено на актуальності підвищення рівня соціального захисту військовослужбовців в умовах воєнного стану.

Висвітлено ключові проблеми нормативного регулювання – фрагментарність законодавства, нечіткість термінології, відсутність комплексного підходу до визначення статусу військовослужбовців та їхніх родин. Акцент зроблено на потребі гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами захисту прав людини.

У статті також проаналізовано правовий статус членів сімей військовослужбовців, визначено його похідний, але самостійний характер. Звернено увагу на прогалини у законодавстві, що стосуються визначення кола осіб, які мають право на соціальний захист. Запропоновано уточнити визначення «членів сім'ї військовослужбовців», зокрема щодо осіб, які проживали однією сім'єю без офіційного шлюбу. Автор наголошує на необхідності законодавчого закріплення розширеного переліку суб'єктів соціального захисту та стабілізації пенсійного забезпечення осіб, які звільнилися з військової служби.

Ключові слова: правовий статус, військовослужбовець, члени сім'ї, воєнний стан, соціальний захист, пенсійне забезпечення, національна безпека, військова служба.

Kovalev D.I. Legal status of military personnel and members of their families: general theoretical analysis.

The article provides a general theoretical analysis of the legal status of military personnel and their family members in the context of modern challenges caused by armed aggression against Ukraine, the transformation of the national security system and the need to ensure proper social and legal protection of the specified category of persons. It is emphasized that the legal status of a military personnel is complex and includes both the general rights of a citizen of Ukraine and special rights, obligations, restrictions and guarantees arising in connection with military service. The author proves that this status is dynamic and depends on the type of service, its conditions (peace or wartime), changes in legislation and the practice of its implementation.

The study clarifies the structure of the legal status of a military serviceman, which includes the general (constitutional), special (professional) and individual levels. Particular attention is paid to the analysis of the restrictions that accompany military service, in particular the ban on participation in strikes, political parties, and entrepreneurial activity. The legal guarantees of the rights of military servicemen are revealed, including the right to judicial protection, legal assistance, social and pension security. The relevance of increasing the level of social protection of military servicemen under martial law is separately emphasized.

The key problems of regulatory regulation are highlighted - the fragmentation of legislation, the vagueness of terminology, the lack of a comprehensive approach to determining the status of military personnel and their families. The emphasis is on the need to harmonize national legislation with international standards for the protection of human rights.

The article also analyzes the legal status of family members of military personnel, determines its derivative, but independent nature. Attention is drawn to the gaps in the legislation related to the definition of the circle of persons entitled to social protection. It is proposed to clarify the definition of «family members of military personnel», in particular, with regard to persons who lived in one family without official marriage. The author emphasizes the need for legislative consolidation of an expanded list of subjects of social protection and stabilization of pension provision for persons discharged from military service.

Key words: legal status, military personnel, family members, martial law, social protection, pension provision, national security, military service.

Постановка проблеми. У сучасних умовах збройної агресії проти України, розширення масштабів воєнних дій та трансформації системи національної безпеки особливої актуальності набуває питання правового статусу військовослужбовців та членів їхніх сімей. Військовослужбовці, виконуючи свій конституційний обов'язок із захисту державного суверенітету та територіальної цілісності України, мають бути забезпечені комплексом правових гарантій, що відповідають рівню ризиків і обмежень, які супроводжують проходження військової служби. Водночас належне нормативне закріплення та реалізація прав членів сімей військовослужбовців також є критично важливим елементом соціальної стабільності та ефективності оборонної політики держави.

Незважаючи на наявність значної нормативно-правової бази, яка регулює статус зазначених осіб, у правозастосовній практиці виникають численні проблеми: нечіткість термінології, фрагментарність правового регулювання, відсутність системного підходу до захисту прав як військовослужбовців, так і членів їхніх сімей. Окремо актуальним є питання гармонізації національного законодавства у цій сфері з міжнародними стандартами прав людини.

Отже, виникає необхідність у загально-теоретичному осмисленні правового статусу військовослужбовців та членів їх сімей як цілісного правового інституту, з метою подальшого вдосконалення законодавства, підвищення ефективності його реалізації та забезпечення належного соціально-правового захисту цієї категорії громадян.

Метою дослідження є здійснення комплексного загальнотеоретичного аналізу правового статусу військовослужбовців та членів їх сімей як особливої категорії суб'єктів права.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика правового статусу військовослужбовців та членів їх сімей привертала увагу як вітчизняних, так і зарубіжних учених у галузі конституційного, адміністративного, військового та соціального права. У науковій літературі досліджено окремі аспекти правового регулювання служби в Збройних Силах України, соціального забезпечення військовослужбовців, гарантій захисту їхніх прав у період проходження служби та після її завершення.

Суттєвий внесок у розробку цієї тематики зробили такі українські науковці, як О.М. Бандурка, В.І. Терещук, С.В. Ківалов, Ю.С. Шемшученко, І.Д. Тодика, О.В. Дзера, які у своїх працях досліджували правовий статус окремих категорій військовослужбовців, механізми державного забезпечення, питання соціального захисту.

Виклад основного матеріалу. Правовий статус військовослужбовців та членів їх сімей є складним правовим інститутом, який охоплює сукупність норм, що визначають місце, роль, права, обов'язки, гарантії, обмеження та особливості правового захисту осіб, які проходять військову службу, а також членів їх сімей. Його загальнотеоретичне осмислення потребує комплексного міждисциплінарного підходу, що враховує конституційно-правові, адміністративно-правові, со-

ціально-правові, трудові, міжнародно-правові та гуманітарно-правові компоненти. Правовий статус військовослужбовців не є статичним – він варіюється залежно від виду військової служби, особливостей її проходження, умов воєнного або мирного часу, а також змін у законодавстві та практиці його застосування.

Правовий статус військовослужбовця є видом спеціального правового статусу (родовим, професійним), в основі якого лежить конституційний (загальний) статус особи. Статус військовослужбовців у суспільстві визначається, насамперед, їхньою спеціальною професійною ознакою, сукупністю прав і обов'язків, пов'язаних з виконанням завдань щодо збройного захисту держави [1; 4]. Правовий статус військовослужбовців – це юридично гарантоване їх становище у суспільстві, обумовлене сукупністю передбачених Конституцією України, загальним законодавством і спеціальним військовим законодавством прав, свобод і обов'язків, гарантій їх реалізації та відповідальності військовослужбовців [2; 4].

У структурі правового статусу військовослужбовця виділяють такі складові, види правового статусу: загальний (конституційний) статус – як громадянина України, закріплений в Конституції і конституційних законах; спеціальний статус – як представника певної соціальної групи – військовослужбовців, наділеного спеціальними, додатковими правами і обов'язками; індивідуальний статус – персоніфіковані права і обов'язки, що визначаються особливостями правового положення, правами і обов'язками, кожного конкретного військовослужбовця [3; 4].

У загальнотеоретичному розумінні правовий статус військовослужбовця – це система законодавчо закріплених та гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, обмежень, а також механізмів реалізації та захисту цих прав. Він формується не лише з огляду на конституційні положення, але й з урахуванням специфіки самої військової служби, яка є особливим видом публічної служби, що виконується в інтересах національної безпеки, оборони, захисту суверенітету та територіальної цілісності держави. Відтак, у правовому статусі військовослужбовця поєднуються риси державного службовця, спеціального суб'єкта публічного права та громадянина, права якого можуть бути частково обмежені в інтересах служби.

Таким чином, зміст правового статусу військовослужбовця становлять кілька складових: по-перше, це загальні права, свободи та обов'язки громадянина України, які зберігаються за ним на час проходження служби (наприклад, право на життя, особисту недоторканність, соціальне забезпечення тощо). По-друге, це спеціальні права та обов'язки, які виникають виключно у зв'язку з виконанням військової служби (право на забезпечення військовим одягом, медичним обслуговуванням, грошове забезпечення, обов'язок виконувати накази командирів, дотримуватися військової дисципліни). По-третє, це передбачені законом обмеження та заборони: участь у політичних партіях і передвиборчій агітації, страйках, обмеження на свободу пересування, на здійснення підприємницької діяльності, висловлення особистої думки з військових питань тощо. І, по-четверте, це юридичні гарантії – як матеріального, так і процесуального характеру, що забезпечують захист прав і законних інтересів військовослужбовців (право на звернення до суду, захист від необґрунтованого покарання, надання правової допомоги).

Особливого значення набуває правовий статус військовослужбовців в умовах воєнного стану, коли в країні функціонують особливі правові режими, посилюється мобілізаційна активність, активізуються добровольчі підрозділи, територіальна оборона, резервістські сили. У таких умовах правовий статус набуває додаткових особливостей, зокрема розширення кола обов'язків (наприклад, участь у бойових діях, виконання завдань у зоні підвищеного ризику), підвищення рівня відповідальності, але водночас – необхідність посиленого соціального захисту та державної підтримки. Станом на сьогодні це вкрай актуальне питання для України, оскільки триває повномасштабна збройна агресія, і значна частина населення залучена до захисту держави у складі Збройних Сил, Національної гвардії, Державної прикордонної служби та інших військових формувань.

Нормативно-правова база, яка регулює правовий статус військовослужбовців, включає Конституцію України як базовий акт, що визначає загальні засади прав і свобод людини, статус громадянина і обов'язки щодо захисту Батьківщини. Крім того, чинними є такі законодавчі акти: Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу», Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», Закон України «Про Збройні Сили України», Статuti Збройних Сил України, Закон «Про правовий режим воєнного стану», а також численні підзаконні нормативні акти (постанови Кабінету Міністрів, накази Міністра оборони,

інструкції, положення). Важливу роль відіграють міжнародні правові акти, такі як Європейська конвенція з прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Женевські конвенції та їх додаткові протоколи, а також стандарти НАТО та ЄС у сфері захисту військовослужбовців і членів їх сімей [5].

Окрему складову правового статусу військовослужбовців становить питання їх соціального та пенсійного забезпечення. Служба у Збройних Силах України є підставою для отримання пенсії за вислугу років, а також для надання додаткових пільг, таких як отримання житла, безкоштовне лікування у військових шпиталях, санаторно-курортне лікування, забезпечення членів сімей медичним обслуговуванням та матеріальною підтримкою. Разом із тим, практика засвідчує численні проблеми у реалізації цих прав. Але основними є такі: перерахунок призначених пенсій для осіб, яким вона була призначена до першого березня 2018 року; обмеження максимального розміру пенсії 10 прожитковими мінімумами; перерахунок пенсії у зв'язку із зміною прожиткового мінімуму. Очевидно законодавство про пенсійне забезпечення осіб звільнених з військової служби та деяких інших осіб потребує перегляду в сторону його стабілізації, формування зрозумілої форми нарахування як грошового забезпечення діючих військовослужбовців так і осіб звільнених з військової служби [6].

Надзвичайно важливим є також розгляд правового статусу членів сімей військовослужбовців. Цей статус є похідним від статусу самого військовослужбовця, але має самостійне правове значення. До кола членів сім'ї законодавство зазвичай відносить подружжя, дітей до 18 (або до 23) років, батьків, осіб, що перебувають на утриманні. Члени сімей мають право на соціальний захист, особливо у випадку поранення, загибелі або зникнення безвісти військовослужбовця. Вони мають право на пільги у сфері освіти, медицини, отримання грошової допомоги, компенсацій витрат на проживання, отримання статусу членів сім'ї загиблого (померлого) Захисника чи Захисниці України. Водночас в умовах війни набувають актуальності питання ефективної реалізації цих прав, особливо в умовах нестабільності системи соціального захисту, відсутності чітких алгоритмів дій у надзвичайних ситуаціях, складнощів у збиранні доказів і документів, проблем з психологічною підтримкою родин загиблих або поранених.

Ми погоджуємося з позицією П.Д. Пилипенко, О.О. Гірник, які у своєму науковому дослідженні, аргументують, що норми Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», які визначають поняття «члени сім'ї військовослужбовців» в контексті позначення їх як суб'єктів права на такі види захисту, потребують реформування. Слушним є їх пропозиції щодо доповнення частини 1 ст. 3 зазначеного закону пунктом 5, де додатково визначити: «Сфера дії цього закону поширюється на членів сім'ї осіб, передбачених у п. 1–4 ч. 1 ст. 3, які перебувають у родинних чи сімейних відносинах, зокрема тих, які проживали однією сім'єю, але не перебували у шлюбі між собою або перебували в іншому шлюбі, за умови, що факт проживання однією сім'єю встановлено рішенням суду, яке набрало законної сили, а також, що такі особи пов'язані взаємними правами та обов'язками або потреба у цьому об'єктивно зумовлена складними життєвими обставинами». Визначення суб'єктів права на соціальний захист, зокрема членів сім'ї як отримувача соціального забезпечення, а також передумов їхньої правосуб'єктності з урахуванням засад п.п. 1, 6 ст. 92 Конституції України повинно бути лише у законах як нормативно-правових актах вищої юридичної сили [7].

На нашу думку, одним з головних викликів сучасного етапу є фрагментарність законодавчого регулювання. Правові норми, що стосуються статусу військовослужбовців і їх сімей, містяться в різних правових актах, часто дублюються, суперечать одна одній або втрачають актуальність. Це ускладнює правозастосування, породжує юридичну невизначеність та спричиняє правові колізії. У зв'язку з цим актуальним є завдання уніфікації та систематизації нормативно-правового масиву у цій сфері — можливо, шляхом створення спеціального кодифікованого акту на кшталт «Військового кодексу України» або «Закону про правовий статус військовослужбовців».

Також потребує вдосконалення система захисту прав військовослужбовців. Попри наявність у теорії механізмів оскарження, на практиці військові часто не мають ефективного доступу до судового захисту, правової допомоги, процедур альтернативного вирішення спорів. Установи правозахисту, включно з Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, правозахисними організаціями, потребують посилення своєї ролі щодо контролю за дотриманням прав військових. Паралельно варто впроваджувати інститути омбудсмена у Збройних Силах, системи медіації, внутрішнього контролю за дотриманням прав у військових частинах.

У загальнотеоретичному контексті важливо також осмислювати правовий статус військовослужбовців як частину державної правової політики у сфері оборони та безпеки. Забезпечення гідного рівня прав і гарантій для військових є не лише юридичним, а й моральним обов'язком держави, важливим чинником підтримки мотивації, довіри до армії та легітимності державної влади. Від того, наскільки ефективно регулюється правовий статус військових і їхніх родин, значною мірою залежить обороноздатність держави, соціальна стабільність та національна єдність.

Висновки. Таким чином, правовий статус військовослужбовців та членів їхніх сімей є важливим елементом правової системи, який потребує системного і загальнотеоретичного аналізу. Він охоплює комплекс норм різних галузей права, зокрема конституційного, адміністративного, трудового, соціального та міжнародного, і визначає обсяг прав, обов'язків, гарантій та механізмів їх реалізації.

Для забезпечення ефективного правового статусу військовослужбовців та членів їхніх сімей необхідно вжити конкретних заходів: удосконалити нормативно-правову базу з урахуванням сучасних викликів, гармонізувати національне законодавство з міжнародними стандартами, а також запровадити дієві механізми контролю за реалізацією гарантій і соціального захисту. Особливу увагу слід приділити спрощенню процедур отримання пільг, забезпеченню правової обізнаності військовослужбовців і членів їх родин, а також зміцненню інституційної спроможності органів, відповідальних за реалізацію цих прав. Реалізація таких кроків сприятиме підвищенню рівня довіри до держави, зміцненню обороноздатності та забезпеченню соціальної справедливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». Науково-практичний коментар / П.П. Богуцький, О.В. Кривенко, А.О. Кривенко, В.Й. Пашинський. Львів: НАСВ. 2019. 254 с.
2. Пашинський В.Й. Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2007. 190 с.
3. Пашинський В.Й. Поняття та структура конституційно-правового статусу військовослужбовців. *Юридична наука*. 2012. № 4. С. 25–31.
4. Пашинський В.Й., Медвідь Л.П., Шамрай Б.М. Правовий статус та соціальний захист військовослужбовців: поняття і правове регулювання. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/342/9400/19630-1?inline=1>.
5. Бородин І., Пасіка С. Правовий статус військовослужбовців в Україні. *European political and law discourse*. 2017. Volume 4. Issue 1. S. 164–171. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2017/2017-4-1/29>.
6. Халимон С.І., Ганьба О.Б., Бомбергер І.Л. Особливості пенсійного забезпечення осіб, звільнених з військової служби та деяких інших осіб в сучасних умовах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 9. С. 162–166.
7. Пилипенко П.Д., Гірник О.О. Члени сім'ї військовослужбовця як суб'єкт права на соціальний захист: деякі практичні проблеми законодавчого регулювання. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. С. 221–224. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/06/39.pdf>.